

Postštrukturalna reflexia rečových aktov: Derrida, Foucault, Deleuze a Guattari¹

Jakub Kapičiak
Univerzita Karlova, CZ

KAPIČIAK, J.: Poststructural Reflection of the Speech Acts: Derrida, Foucault, Deleuze and Guattari.
Philosophica Critica, vol. 5, 2019, no. 1, ISSN 1339-8970, pp. 15-28.

Austin's speech act theory was transformed thanks to Derrida's deconstruction into Butler's conception of performative gender identity. That is a common interpretation of the "history" of the term performativity. This approach tends to overlook contribution of other poststructural philosophers such as Foucault, Deleuze and Guattari to the current debates on the contexts and meanings of the term. The present study scrutinizes reflections of the speech act theory by these authors. The aim is to shed more light on how is the linguistic dimension of speech acts related to its ethical or political dimensions. To do so, the paper focuses on the performative force and iterability of utterances.

Key words: Iterability – J. L. Austin – Performativity – Speech act theory – Utterance

Úvod

Teória rečových aktov, ako ju predstavil John Langshaw Austin v posmrtno vydaných prednáškach v knihe *How to do things with words (Ako niečo robiť slovami, 1962)*, stojí na počiatku konštrukcie „dejín“ performativity v súčasnom teoretickom diskurze. V diachrónej perspektíve sa teória performativity interpretuje ako lineárny pohyb na osi Austin – Derrida – Butlerová, a teda ako pohyb od teórie rečových aktov k teórii

---

¹ Štúdia by nenadobudla súčasnú podobu bez komentárov Mgr. Ondřeja Šveca, Ph.D a Mgr. Terezy Matějčkovéj, Ph.D z Ústavu filozofie a religionistiky na Filozofickej fakulte Univerzity Karlovej. Touto cestou by som sa im za ne rád poďakoval.

performatívnej identity.² Túto interpretáciu nemožno zavrhnúť ako nesprávnu, no je nevyhnutné uvedomiť si jej limity. Centrálnou sa pre túto interpretáciu stáva Derridova dekonštrukcia Austinovej koncepcie, ktorou predložil, aby bola každá výpoveď chápaná ako citácia už kedysi vyslovenej výpovede. Derrida tým otvoril priestor pre Butlerovej koncepciu pohlavia a rodu ako telesných citácií regulatívneho ideálu, pričom tento ideál je sám onými citáciami utváraný. Do úzadia sa dostávajú práce ďalších postštrukturalne premýšľajúcich autorov, akými sú Michel Foucault a Gilles Deleuze s Felixom Guattarim. Práve ich mysleniu sa chcem v tejto štúdií venovať. Chcem sa ním zaoberať najmä z dôvodu absencie uvedených autorov v spomínanom prístupe k „dejinám“ performativity a pokúsiť sa vyplniť biele miesta v takýchto „dejinách“.

Najskôr stručne zhrniem Austinovu teóriu rečových aktov, čo zároveň poslúži pre základné vymedzenie používanej terminológie. Pokračovať budem Derridovou dekonštrukciou Austina. Pozornosť budem venovať hlavne motívom opakovania a performatívnej sily výpovedí, ktoré sa stanú kľúčové aj pre diskusiu prác Foucaulta, Deleuza a Guattariho. Vo svojej interpretácii sa zameriam na to, ako uvedení filozofi čím ďalej tým viac zdôrazňujú sociálno-politické aspekty rečových aktov. Práve s týmito aspektmi súvisí deklarované úsilie o vyplňanie bielych miest.

Od konštatívu a performatívu k ilokučnému aktu a účinku

Pre Austinovo myslenie je charakteristické neustále preverovanie a prehodnocovanie vlastných postulátov, ku ktorým predtým dospel po sérii trpezlivých úvah a analýz.³ V prvých kapitolách knihy *Ako niečo robiť slovami* zavádza opozíciu konštatív – performatív (Austin 2004, 12 – 24). Konštatív je výpoveď, ktorá opisuje stav vecí a môže byť pravdivá alebo nepravdivá. Naproti tomu performatív nič neopisuje, nič netvrdí, ale ide o rečový akt, t. j. o konanie slovami. Performatívmi sú napríklad sľub alebo ospravedlnenie. Tento druh výpovedí je určovaný svojou vydarenosťou a nie pravdivosťou. Podmienky pre vydarený performatív sú existencia

² Vid' napr. Aurelius – Chenzghou – Helgason (2016, 12 – 14), Culler (2015, 105 – 118), Schechner (2013, 123 – 158). Žiada sa pritom dodať, že ide iba o jednu z dvoch vetiev performativity, ktorá sa dá označiť ako lingvisticko-filozofická. Druhá vetva sa zvyčajne situuje do oblasti interakcií divadelnej praxe a teórie s antropológiou, sociológiou a praxou výtvarného umenia druhej polovice 20. storočia. Vid' napr. Loxley (2007) alebo Schechner (2013).

³ Nesmierne pôsobivú interpretáciu Austinovho štýlu ponúkla Shoshana Felman (2003). Na osobitosti Austinovho štýlu a na príbuznosť jeho písania s dekonštrukciou upozornili napr. Cavell (1995, 42 – 65), Fish (2004, 35 – 45) alebo Gustafsson (2011, 12 – 15).

určitej konvencionálnej situácie, ktorá zahŕňa vyslovenie určitých slov osobou na to spôsobilou, pričom táto osoba rečový akt vykoná správne a úplne, ako to vyžaduje konvencia (tzv. podmienky *A* a *B*). Zároveň by ona spôsobilá osoba mala mať konvenciou vyžadované pocity v priebehu i po vykonaní rečového aktu (tzv. podmienka *Γ*).

V nasledujúcich kapitolách Austin pátra po kritériách pre spoľahlivú dištinkciu konštatívu a performatívu, no dospieva k záveru, že nie sú až v takej nezmieriteľnej opozícii, ako sa sprvoti nazdával. Bližším skúmaním podmienok *A*, *B* a *Γ* Austin prichádza k záveru, že pravdivosť a vydarenosť sa chiazmaticky podmieňujú: „[J]e to práve vydarenosť performatívu ‚Ospravedlňujem sa‘, vďaka ktorej je faktom to, že sa ospravedlňujem; a úspešnosť môjho ospravedlnenia závisí od vydarenosti performatívnej výpovede ‚Ospravedlňujem sa.‘“ (Austin 2004, 53) To znamená, že aj konštatív môže byť nevydarený. Ak hovoriaci čosi tvrdí, no sám o tomto tvrdení nie je presvedčený, čím porušuje podmienky *Γ*.

Eróziu vlastných prvotných postulátov sa Austin usiluje vyriešiť pomocou pojmov lokučného, ilokučného a perlokučného aktu. Tieto tri druhy aktov môžu byť tromi dimenziami toho istého rečového aktu (Berta 2005, 553). Lokučný akt je vyslovením určitej vety s určitým zmyslom a referenciou, čo ústi do vzniku významu. Ilokučný akt je aktom s určitou účinnosťou v rámci istej konvencie, napr. informovanie alebo varovanie. Perlokučný akt je dosahovanie účinnosti s prekročením hranice konvencionálnej komunikačnej procedúry, napr. presviedčanie alebo odstrašovanie (Austin 2004, 107). Keďže sa význam tvorí už v lokučnom akte, každý lokučný akt je apriórne ilokučným, pretože už rozpoznanie a pochopenie významu je účinkom. Konvenciu, o ktorej v súvislosti s dosahovaním účinkov Austin píše, nazýva aj odozvou alebo dohrou. Napríklad v prípade sľubu je dohrou jeho splnenie (Austin 2004, 114).

Po zavedení nových kategórií sa pre Austina jeho pôvodná opozícia zdá byť neudržateľnou a to najmä preto, že vykonanie ilokučného aktu súbežne znamená vykonanie aktu lokučného, čo vyvracia domnienku, že by jestvovala pevná hranica medzi sférou „čistého“ konania (ilokúcie, performatívu) a hovorenia (lokúcie, konštatívu). Demonštruje to na príklade tvrdenia ako vzorového prípadu konštatívu. Tvrdenie je ilokučným aktom, lebo nejde o vykonanie žiadneho iného fyzického aktu okrem hovorenia, čo platí aj pre ilokučné akty, akými sú varovanie alebo sľub. Tvrdenie tak definuje dosiahnutie účinku (pochopenie významu), rovnako ako je tomu pri každom inom iloučnom akte. Z tejto perpektívy sa „objektívne“ kritérium pravdivosti rozpadá. Jedno a to isté tvrdenie môže byť pravdivé aj nepravdivé v závislosti od kontextu, v akom bolo vyslovené (Austin

2004, 137 – 139). Pre tieto všetky dôvody Austin zas a znova kladie dôraz na komplexnosť rečovej situácie, t. j. na kontextuálnu situovanosť výpovede.⁴

Dekonštruovaný Austin

Jacques Derrida svoju esej *Signature, événement, contexte* (*Signatúra, udalosť, kontext*, 1971), v ktorej prehodnocuje Austinovu teóriu, začína úvahou o komunikácii v západnej filozofickej tradícii (Derrida 1993, 277 – 292). Komunikácia je v tejto tradícii interpretovaná ako reprezentácia čohosi neprítomného. Táto neprítomnosť je však v písomnej komunikácii iná, než je tomu pri gestickej či ústnej komunikácii. Vzhľadom na percepčné pole adresanta je neprítomný adresát. Kľúčovou podmienkou sa tak pre komunikáciu stáva iterovateľná (opakovateľná) písomná značka – graféma. Graféma presahuje prítomnosť a stáva sa východiskom pre iteráciu v neprítomnosti, t. j. za horizontom empirického subjektu a kontextu (ako množiny prítomností konštituujujúcich moment zapísania grafémy). Derrida prisudzuje graféme inherentný potenciál zlomu, potenciál spretŕhať všetky svoje väzby s kontextom. Do starého metafyzického pojmu písma Derrida vrúbluje sémantické nuansy, čím dekonštruuje chápanie komunikácie v západnej filozofickej tradícii (Fišerová 2018, 70). Derrida teda píše o grafematických predikátoch komunikácie. Znamená to, že každý znak (chápaný ako graféma) má nielen v písomnej, ale i v gestickej a ústnej komunikácii určitú identitu, čo zaručuje jeho rozpoznateľnosť a tým pádom aj iterabilitu. Tým, že je prvok rozpoznateľný ako identický, môže dôjsť k jeho oddeleniu od neho samého a od kontextu. Znak (chápaný ako graféma) je teda možné citovať, odtŕhať ho od pôvodného kontextu a vytvárať kontexty nové.

Z tejto pozície pristupuje Derrida k Austinovi (Derrida 1993, 292 – 304), ktorého kritizuje za údajnú prítomnosť intencie ako teleologického centra komunikácie a taktiež za jeho relatívne marginálne poznámky o fikčných výpovediach.⁵ Fikčné výpovede Austin označil za citácie bežnej reči a považoval ich za nulitné performatívy (Austin 2004, 31, 102 – 103). Derrida takýto prístup k fikčným výpovediam vníma ako Austinov príklon k filozofickej tradícii interpretovať písmo vo vzťahu k reči ako sekundárne. Obdobne ako predtým vrúbil nuansy do pojmu písma, čím ho dekonštruoval, robí teraz z nevážnych citácií bežnej reči (a práve preto nevydarených

⁴ Porovnaj môj výklad Austinovej teórie s Berta (2005, 552 – 557) alebo Marvan (2010, 165 – 170).

⁵ Derridova kritika Austina viedla k známemu sporu s J. R. Searlom. Podstatu sporu zrekapituloval napr. Frank (2000, 383–392).

performatívov) základnú podmienku vykonania akéhokoľvek rečového aktu (Fišerová 2018, 71 – 73). Derrida sa teda pýta, či by bol možný performatív bez iterability, ktorá štiepi jeho singularitu ako udalosti, a ktorá ho tým pádom oddeľuje od neho samého. Dôsledkom iterability chápanej ako citovateľnosť je suspendácia absolútnej nadvlády intencie nad výpoveďou, pretože s iteráciou výpovede dochádza k zlomu vo väzbách na kontexty, v ktorých sa predtým výpoveď objavila, čím sa pre ňu otvára možnosť objaviť sa v nových intenciou teleologicky nedeterminovateľných kontextoch.

Performatívna sila podľa Derridu

S citovateľnosťou výpovedí úzko súvisí ich tzv. performatívna sila. Táto väzba sa ukazuje v Derridových úvahách o práve a spravodlivosti (Derrida 2002, 15 – 20). Performatívna sila je prítomná pri ustanovovaní právnych predpisov. Prítomnosťou performatívnej sily v procese ustanovovania práva sa mieni absencia apriórnej vládnucej moci, jestvujúcej mimo práva, alebo pred jeho prijatím. Derrida zbavuje aj tento proces teleologickej intencie. Pôvod zakladajúcej autority zákona označuje za násilie bez základu. Autorita sa opiera výhrade sama o seba. S odvolaním na Pascala a Montaigna potom Derrida píše o mystickom základe autority.

Pôsobenie performatívnej sily Derrida identifikuje pri analýze subjektu americkej Deklarácie nezávislosti. Pýta sa, kto je subjektom podpísaným pod týmto dokumentom. Deklarácia nezávislosti síce je *de facto* podpísaná členmi kongresu, no tí sú *de iure* reprezentantmi ľudu. Za podpisom preto stojí ľud, avšak ten až do chvíle podpisu deklarácie nejestvoval. Preto Derrida píše, že „signatár sa rodí z podpisu“ (Derrida 1986, 10). Podpis tak retroaktívne oprávňuje ľud deklarovať svoju nezávislosť. Jan Matonoha (2010, 26 – 27) to nazýva metalepsiou, zámenou dôsledku a príčiny, resp. chiazmatickou prešmyčkou dôsledku a príčiny s cieľom naturalizovať vlastný vznik.⁶

Foucault a problematika výpovede

Michel Foucault upozorňuje na obdobnú metalepsiu v *L'archéologie du savoir* (*Archeológia vedenia*, 1969), premýšľajúc o tom, čo tvorí jednotu diskurzu. Ako prvú vyvracia hypotézu, že by oným jednotiacim momentom

---

⁶ Ako som už naznačil v úvode, pre Judith Butler sa princípy citovateľnosti a metalepsie stali ústrednými. V knihe *Bodies that Matter* (*Závažné telá*, 1993) sú telesné akty, prostredníctvom ktorých sa identita performatívne (s neustálym odkladom celistvosti) konštituuje, interpretované ako citácie mobilizujúceho zákona, ktorý vzniká až svojimi citáciami (vid' Butlerová 2016, 30 – 36).

mohol byť objekt referencie výpovedí v diskurze. Dôvodí tým, že v skutočnosti sú práve objekty (ktorých sa výpovede dovoľávajú) týmito výpovedami aj (trans)formované. Jednota diskurzu preto spočíva skôr v systéme pravidiel produkcie objektov výpovedami v určitom čase a priestore. Foucaulta tak zaujímajú princípy rozmiestňovania výpovedí v diskurze (Foucault 2002, 52 – 54).

Táto problematika súvisí s Foucaultovým osobitým chápaním výpovede. Nejde o izolovateľnú jednotku stotožniteľnú s vetou, tvrdením ani rečovým aktom. Výpoveď je vždy zasadená do týchto už existujúcich jednotiek (skupín znakov) ako ich funkcia či modalita. Takto chápanú výpoveď Foucault charakterizuje hlavne štyrmi príznakmi: (1) Výpoveď dáva vzniknúť vzťahom medzi skupinami znakov a skupinami objektov; (2) určuje možné subjektové pozície; (3) je situovaná medzi iné výpovede ako jedinečný prvok a pritom (4) oplýva opakovateľnou materialitou (Foucault 2002, 134 – 162).

Výpoveď v zmysle funkcie či modalities existencie skupiny znakov nielenže formuje objekty, ale taktiež ustanovuje pravidlá ich formovania v diskurze. Okrem toho Foucault takto chápanou výpoveďou vylučuje závislosť formovaných objektov od ľubovoľných intencionálnych rozhodnutí subjektu. Diskurz sa naproti tomu vonkajšími a vnútornými procedúrami zovzácňuje. Vnútorné procedúry môžu mať viacero foriem, napr. komentár, autora či disciplínu. Ich cieľom je eliminovať výskyt náhody (Foucault 2006). Pokúsím sa to priblížiť na príklade komentára. Každá spoločnosť opakuje a obmieňa určité, pre ňu dôležité, rozprávania. Môžu nimi byť náboženské, právne alebo literárne texty. Komentár je posunom medzi týmito dôležitými primárnymi textami a textami sekundárnymi. Komentár ako posun síce umožňuje aj vznik nových diskurzov, ale hlavne chce „iba konečne vysloviť, čo bolo potichu vyjadrené *inde*“ (Foucault 2006, 18). Foucault pokračuje takto: „Komentár zažehnáva náhodu diskurzu tak, že sa na nej zúčastňuje: dovoľuje síce povedať niečo iné ako sám text, no len pod podmienkou, že práve tento text bude vyslovený a v istom zmysle zavŕšený.“ (Foucault 2006) Komentár chápaný ako opakovanie a posun je dôležitý nie pre svoj obsah, ale pre samu udalosť výskytu, v ktorej spočíva novosť toho, čo už bolo povedané (Foucault 2006).

Zdá sa, že Foucault vo svojej práci naráža na obdobný problém, ako Derrida pri dekonštrukcii Austina, avšak bez toho, aby explicitne vychádzal z polemiky s teóriou rečových aktov. Mám na mysli problém iterability výpovede. Zatiaľ čo Derridu zaujíma najmä to, ako môže individuálna výpoveď spretŕhať svoje predchádzajúce väzby, aby participovala na utváraní nového kontextu, Foucault väčšmi poukazuje na závažnosť

týchto väzieb. Zároveň to neznamená, že by Foucault postuloval determinovanosť výpovede (v danom prípade komentára) primárnym textom ako teleologickým centrom. Neznamená to ani, že by Derrida postuloval každú singulárnu výpoveď ako novú teleologickú inštanciu. V myslení oboch filozofov vidíme, že singularita výpovede nie je absolútna. Ak by takou bola, naďalej by reprodukovala teleologickú logiku. Singularita výpovede závisí od určitého súboru pravidielností, ktoré majú u oboch filozofov odlišnú povahu. U Derridu sú dané grafematickými predikátmi komunikácie. Pravidelnosti, ako o nich uvažuje Foucault, sa pokúsim priblížiť prostredníctvom Deleuzovho čítania Foucaulta. Chcem si tým zároveň pripraviť pôdu pre zdôraznenie konvergencie v myslení Foucaulta a Deleuza s Guattarim.

Deleuze a Foucault v dialógu o výpovedi

Pri Deleuzovom prístupe k Foucaultovi treba pamätať na jeho stratégiu písania o iných autoroch. Najmä o tých, ktorých dielo nemá žiadny pevný význam, lebo ich úsilím bolo žiť a žiť mysliť, ako to formuloval Petr Prášek (2018, 14). Deleuzova stratégia sa preto dá interpretovať ako napojenie sa na Foucaultovo myslenie s cieľom myslieť spolu s ním a nepátrať po tom, čo autor hovorí, ale ako to pôsobí (Prášek 2018). Hoci táto formulácia pôsobí pomerne vzletne, Deleuze sa tu nepochybne ponára do toku myslenia filozofa, ktorého cieľom bolo stávať sa iným (Marcelli 1995, 19 – 23) a dostať sa tak „k tomu, čo nehovorí v tom, čo hovorí“ (Deleuze 2010, 155).

Deleuze v súvislosti s Foucaultovým významom výpovede kladie dôraz na jej dve vlastnosti – vzácnosť a opakovanosť, vzájomne prepojené prostredníctvom materiality ako „konštitutívnej zložky samej výpovede“ (Foucault 2002, 155). Vzácnosť výpovedí definuje Deleuze ich odlišnosťou od tvrdení a viet. Na rozdiel od nich totiž výpovede charakterizuje skutočnosť, t. j. platí iba to, čo bolo sformulované v určitom čase a priestore (Deleuze 2003, 12 – 13). Opakovanosť výpovede umožňuje jej materialitu, ktorá je určovaná priestorom distribúcie výpovede, rozložením singulárnych prvkov, poriadkom rozmiestnenia a vzťahom k ustanovujúcemu prostrediu (Deleuze 2003, 23). Vzácnosť výpovede tak súčasne nie sú podmienené originalitou, pretože sú opakovateľné. Dôvodom je, že Foucault diferencuje materialitu udalosti vypovedania a materialitu výpovede. Udalosti vypovedania majú isté konštanty (gramatické, sémantické, logické) umožňujúce rozpoznať v nej vetu či tvrdenie. Z udalosti vypovedania sa tak oddeľuje opakovateľná forma, vďaka čomu rôzne udalosti vypovedania môžu byť jednou a tou istou výpoveďou, čo predstavuje bod, v ktorom sa približuje Foucaultova koncepcia k tej Derridovej. Špecifikum

opakovateľnej materiality výpovede spočíva v tom, že nie je viazaná na fyzický časopriestor, ale naopak na premenlivý status objektu, určený inštitucionálnym režimom a preto je režim materiality výpovede skôr rádom inštitúcie, ktorý definuje možnosti návratu výpovede (Foucault 2002, 156 – 158). Zároveň je tu však aj problém vzťahu výpovede k iným výpovediam poľa jej pôsobnosti (Foucault 2002, 158 – 160). Podľa Deleuza záleží na pravidelnostiach výpovedí vysielaných a distribuovaných v priestore – výpovede sú záležitosťou topológie a nie typológie (Deleuze 2003, 14). Deleuze potom definuje Foucaultovu výpoveď ako funkciu či modalitu prostredníctvom priestorov, ktoré ju obklopujú. Ide o kolaterálny, korelatívny a komplementárny priestor.

Pod *kolaterálnym priestorom* má Deleuze na mysli, že „každá výpoveď je neoddeliteľná od ostatných, heterogénnych výpovedí, s ktorými je spojená určitými pravidlami zmeny“ (Deleuze 2003, 17). Tieto pravidlá pritom pôsobia na rovnakej úrovni, na akej sa nachádzajú výpovede. Odlišujú sa tak od axiómu či kontextu. *Korelatívny priestor* je vzťahom výpovedí k subjektom, objektom a pojmom, pričom subjekty, objekty i pojmy sú funkcie odvodené z výpovede (Deleuze 2003, 21). Na rozdiel od viet nie sú výpovede pevne späté s lingvistickým subjektom vypovedania. Pozície subjektu sú vo výpovediach premenlivé a tvoria jej časť, avšak nie jej centrum. Tá istá veta môže byť rôznou výpoveďou v závislosti od svojho použitia, napr. v literatúre, v parlamente, v súkromnom liste, napísaná sprejom na stenu a pod. *Komplementárny priestor* predstavuje vonkajší, nediskurzívny priestor inštitúcií, ktorý so sebou nesie výpovede odkazujúce k týmto inštitúciám. Deleuze vystríha pred tým, aby sme o vzťahu inštitúcií a výpovedí uvažovali ako o vzťahu označovania či kauzality. Píše o diagonálnom vzťahu. Ten znamená, že vzťah diskurzívnej a nediskurzívnej oblasti určuje horizont vynorenia sa objektov, bez ktorého by pre ich zrod nebolo miesto (Deleuze 2003, 22–23). Aj tu je možné vidieť implicitnú výstrahu pred metalepsiou.

Výpoveď ako rozkaz podľa Deleuza a Guattariho

Presuňme sa teraz k avizovanej konvergencii v myslení Foucaulta a Deleuza s Guattarim. V jednej pasáži v knihe *Mille plateaux (Tisíc plošín, 1980)* filozofi definujú výpoveď ako rozkaz, pretože v prvom rade stanovuje pravidlá používania jazyka (Deleuze – Guattari 2010, 89 – 102). Podobne ako u Foucaulta aj tu sa informatívna a označujúca funkcia výpovede stáva problematickou a výpoveď sama sa väčšmi chápe ako funkcia. Azda by sa dalo povedať, že Foucaultovo chápanie výpovede dokonca preberajú (Charvát 2016, 112). Keďže je výpoveď rozkazom stanovujúcim

pravidlá používania, reč je súborom týchto rozkazov. Reč tým pádom nefunguje na princípe označovania videnej vonkajšej empirickej reality, t. j. výpoveďou sa neoznačuje čosi, čo ľudský subjekt videl vlastnými očami.⁷ Podmienkou pre vznik reči nie je očité svedectvo, ale započutie inej výpovede: „Reč sa neuspokojuje s tým, že ide od prvého k druhému, od niekoho, kto videl, k niekomu, kto nevidel, ale ide nevyhnutne od druhého k tretiemu, pričom ani jeden z nich nevidel. Práve v tomto zmysle je reč prenosom slova fungujúceho ako rozkaz, a nie sprostredkovaním nejakého znaku ako informácie“ (Deleuze – Guattari 2010, 91). Reč nie je žiadnou kópiou sveta, ale mapou, ktorá nielenže iba mechanicky nereprodukuje, ale navyše aktívne konštruuje. Reč ako mapa znamená nový organizujúci systém otvorený rozličným spôsobom recepcie a ako taká je modifikovateľná (Deleuze – Guattari 2010, 20). Preto dvojica chápe reč ako rizóm. Rizómom Deleuze s Guattarim označujú štruktúru a myslenie oprotene od jednotného organizujúceho princípu. V tomto prípade od princípu reprezentácie. Rizomatickú štruktúru charakterizujú hlavne decentralizácia a heterogenita.⁸

Pri svojom uvažovaní o výpovedi ako rozkaze a reči ako súbore týchto výpovedí-rozkazov sa dvojica obracia k teórii rečových aktov, lebo práve tam sa podľa nich odkrývajú tzv. implicitné či nediskurzívne predpoklady reči. Implicitné predpoklady vyvierajú z imanentného vzťahu medzi výpoveďou a aktom. Tento vzťah je artikulovaný práve v ilokučnej oblasti, čiže v oblasti dosahovania účinku rečového aktu, ako to načrtol už Austin.⁹ Deleuze s Guattarim odmietajú, že by imanentný vzťah výpovede a aktu pri vykonávaní rečového aktu bolo možné zablokovať v jazyku apriórne prítomnou štruktúrou subjektivity, pôsobením ktorej by bol rečový akt autoreferenčným, ako o tom teoretizoval Émile Benveniste (1974,

⁷ Zaujímavo pôsobia tieto postuláty dvojice mysliteľov v súvislosti s neskoršou Deleuzovou interpretáciou Foucaulta, kde píše: „Výpovede však neznamenajú, pretože sa nevzťahujú k niečomu a o to menej vyjadrujú nejaký subjekt, ale odkazujú iba k reči, k bytiu reči, ktoré im dáva celkom dostačujúce vlastné subjekty a objekty ako imanentné premenné“ (Deleuze 2002, 155).

⁸ Podrobne o rizóme autori píšu v prvej kapitole *Tisícich plošín* (Deleuze – Guattari 2010, 9 – 36), kde vyčleňujú súbor šiestich princíпов, ktoré ho charakterizujú. Ide o princípy spojenia, heterogenity, multiplicity, asignifikantného prerušenia, kartografie a dekalkománie. V tomto odstavci som odkazoval primárne na princíp kartografie.

⁹ Keď autori urobia z účinkov rečových aktov vnútorné akty reči, jazyk prestáva byť kódom, čo vyúsťuje k suspendácii rozlíšenia medzi langue a parole (Douglas 1996, 365 – 366). Niet abstraktných pravidiel jazyka uplatňovaných v reči. Pravidlá vznikajú v reči samej, vyslovovaním výpovedí-rozkazov a azda práve preto potom Deleuze s Guattarim prisudzujú taký význam pragmatike (Charvát 2016, 116 – 125).

293 – 297). Naproti tomu, odvolávajúc sa na iného francúzskeho lingvistu, Oswalda Ducrota, píšú, že autoreferenčnosť výpovede a teda v nej obsiahnutá subjektivita vyplývajú z pôsobenia výpovede v sociálnej sfére (Deleuze – Guattari 2010, 92 – 93). Práve vtiahnutosť výpovede do sociálnej sféry znamená, že ilokučná oblasť je sotva čímsi nezávislým, ale naopak závisí od kolektívnych usporiadaní vypovedania, stojacimi za procesmi subjektívacie. Znamená to, že subjektivita prítomná vo výpovedi je výsledkom pôsobenia kolektívneho usporiadania vypovedania v sociálnej sfére. Rečový akt tak má nevyhnutne sociálnu povahu, ktorá suspenduje jeho potencialitu ako individuálneho vypovedania. Jeho sociálna povaha však nie je čímsi vonkajším, ale naopak, ide o formu akejsi internalizácie kolektívneho usporiadania: „[I]ndividuácia výpovede a subjektívacia vypovedania existuje iba v miere, v akej ju vyžaduje a určuje neosobné kolektívne usporiadanie.“ (Deleuze – Guattari 2010, 95) Autori ako príklad takéhoto kolektívneho usporiadania uvádzajú polopriamu reč, ktorá nerozlišuje medzi subjektmi, nepozostáva z individualizovaných výpovedí. Jestvuje výhradne ako kolektívne usporiadanie, ktoré určuje procesy subjektívacie a individualizácie a ich distribúcie v reči.

Proces subjektívacie z kolektívnych usporiadaní Deleuza s Guattarim osvetľujú prostredníctvom povahy rozkazu – vzťahom medzi výpovedou a implicitnými predpokladmi reči. Píšú, že tento vzťah vzniká v systéme imanentných aktov, definovaných súborom netelesných transformácií, t. j. vo svojej podstate netelesných atribútov pripisovaných telám; netelesnou transformáciou je napríklad náhla transformácia obvineného súdnym verdiktom na odsúdeného. Hoci sú tieto transformácie samy o sebe netelesné, vo vzťahu k telu sú vnútorné (Deleuze – Guattari 2010, 95 – 97).

Keď teda autori píšú o výpovediach-rozkazoch, mienia nimi implicitné predpoklady týchto netelesných transformácií a nie explicitné imperatívy. Dvojica ukazuje dôsledky v rovine subjektívacie (Deleuze – Guattari 2010, 100). Každá výpoveď kolektívneho usporiadania je nevyhnutne polopriamou rečou, ktorá vždy znamená prítomnosť rozkazu v slove. Každá reč je polopriama a priama reč je iba fragmentom vybraným z mnohohlasnej masy polopriamej reči. Individuálne hovorenie a písanie je preto iba akýmsi triedením a selekciou tejto polyfónie, ktorého výsledkom je zrod subjektu. Subjekt, resp. to, čo človek pociťuje ako jeho vlastné „ja“ tak nie je ničím iným než rozkazom, t. j. netelesnou transformáciou seba samého na dovtedy nejestvujúci subjekt výpovede. Subjektu samého osebe tým pádom niet na telesnej úrovni. Jestvuje iba vo forme výsledku náhleho aktu pripísania netelesných atribútov telu.

Foucault a rečové akty

Analýzou výpovede s funkciou rozkazu optikou rečových aktov sa Deleuze a Guattari dostávajú k etickým a politickým otázkam subjektivácie, čo zároveň predstavuje jednu z ústredných tém Foucaultovej filozofie.¹⁰ Netelesná transformácia individua na subjekt je v Deleuzovej a Guattariho práci uskutočňovaná v bežnej reči ako dôsledok jej vtiahnutosti do sféry sociálna. Ako ukázala autorská dvojica, tento aspekt sa zviditeľňuje práve v rečových aktoch. Táto skutočnosť nasvecuje Foucaultov záujem o subjekt z trocha inej perspektívy. Dobře to naznačuje štúdia novozélandského filozofa edukácie Jamesa D. Marshalla (1999).

Marshall sa vo svojom texte podujal preskúmať prepojenie medzi viacerými prístupmi k performativite – v teórii rečových aktov, u Jeana-Françoisa Lyotarda¹¹ a Foucaulta. Marshall si vedno s Foucaultom kladie otázku, ako môže klasifikujúce tvrdenie o indivíduu vyústiť do jeho stožnenia s týmto tvrdením. Svoju otázku situuje do prostredia vzdelávacej inštitúcie, školy, čím svoj záujem ohraničuje problematikou známkovania. Marshall interpretuje známkovanie ako hodnotiaci súd a tým pádom performatív a nie konštatív opisujúci stav vecí. Keď známkovanie nazýva performatívom, zdôrazňuje, že ide o konštitutívny akt. Týmto aktom sa študentskej práci prisudzuje status. Napríklad trojka znamená, že je „dobrá/-ý“ a štvorka „dostatočná/-ý“ a pod. Podľa Marshalla sa zároveň s prísúdením práci statusu „dobrá“ či „dostatočná“, prisudzuje tento status aj študentovi.

Takto sa Marshall usiluje prepojiť Austinovo a Foucaultovo myslenie. Upozorňuje, že pre oboch filozofov sú dôležité okolnosti realizácie výpovede (známkovanie musí prebiehať v rámci vyučovania, t. j. v inštitucionálnom kontexte vzdelávania), hovoriaci/známkujúci musí byť k tomuto aktu oprávnený (v inštitucionálnom kontexte musí zastávať pozíciu pedagóga), študent musí známku akceptovať (musí akceptovať inštitucionálny rád vzdelávania). To, že spolu s klasifikáciou práce dochádza aj ku klasifikácii študenta Marshall vysvetľuje tým, že známkovanie je ilokučným aktom s perlokučným účinkom. Pod perlokučným účinkom mieni študentovo presvedčenie, že nielen jeho práca je „dobrá“, ale aj on takým je. Odvolávajú sa na Foucaulta dodáva, že študentovo presvedčenie zabezpečujú inštitucionálne procedúry, normalizujúce jeho status ako „dobrého“ či „dostatočného“ jedinca.

¹⁰ Vid' napr. Foucault (1991), Dreyfus – Rabinow (2002, 258 – 279).

¹¹ Pokiaľ ide o Lyotarda, ako aj Marshalla, operujú s Lyotardovým chápaním performativity ako požiadavkou efektivity a výkonnosti systému, ktoré sú v kapitalizme uplatňované aj v systémoch vedy a vzdelávania. Vid' Lyotard (1993, 155 – 161).

Marshall pri tejto svojej interpretácii nevdôjak dospieva k otázke o hranici ilokučného a perloukučného aktu, ktorú si kládol už Austin. Ak by malo známkovanie ilokučný účinok, znamenalo by dohru v medziach konvencionálneho rámca pokusu objektívne zhodnotiť úroveň študentskej práce, avšak ak je jeho účinok skutočne perloukučný, tento rámec prekračuje a dôsledky sa môžu prejaviť aj na pozícii študenta v inštitúciách. Zároveň je však známkovanie nástrojom usmerňovaným inštitúciou, čím sa potvrdzuje, že tým istým rečovým aktom je súčasne možné realizovať lokučný, ilokučný i perloukučný akt. Po vzore Judith Butlerovej (2013) je následne možné dodať, že celý proces „presvedčania“ študenta o jeho vlastnostiach na základe oznámkovanej práce môže byť vnímaný ako interpelácia subjektu Zákonom, ku ktorému subjekt tiahne afektívne puto.

Záver

Teória rečových aktov si všíma potenciál jazyka zasahovať do materiálneho sveta. Takýto prístup k jazyku otvára priestor pre jeho uchopenie ako súčasť sociálno-politickej sféry. Jazyk sa prestáva chápať ako neutrálny nástroj reprezentácie vonkajšej reality.¹² V štúdiu som sa usiloval mapovať práve tento prechod.

Nechcem tým však tvrdiť, že teória rečových aktov je akýmsi východiskovým bodom postštrukturalného myslenia. Pohyboval som sa v medziach „dejín“ performativity, ako som ich načrtnol ešte v úvode. Zameral som sa preto na impulzy teórie rečových aktov, po ktorých je možné pátrať v prácach analyzovaných autorov. Sústredil som sa na motívy opakovania a performatívnej sily výpovedí. Dajú sa identifikovať u všetkých autorov (aj autorky), ktorými som sa v štúdiu zaoberal.

U Austina sa uvedené motívy objavujú najmä v dôraze na konvencionálnu výpovedí. Tie akoby vždy opakovali existujúce konvencionálne situácie, pričom z týchto situácií vyplýva aj modalita účinku výpovede. Derrida si v danej súvislosti všíma, že výpovede chápané ako opakovanie konvencionálnych modelov môžu byť uchopené ako citácie. Ako také sú nielen mechanickým opakovaním, ale ich opätovný výskyt je tým, čo ich diferencuje od svojho pôvodu, čím nadobúdajú performatívnu silu, silu konštruovať. Táto sila pritom funguje vďaka princípu metalepsie, ktorý naturalizuje skonštruovaný jav.

Obdobný princíp metalepsie je možné identifikovať pri uvažovaní o motívoch opakovania a performatívnej sile aj v analyzovaných prácach Foucaulta, Deleuza a Guattariho. U Foucaulta som poukázal na to, že

¹² Porovnaj pojmy jazykový obrat a konštruktivizmus v Matonoha a kol. (2017, 25 – 27, 242 – 243).

objekty sú iba zdanlivo zjednocujúcim prvkom diskurzu, pretože v skutočnosti sú objekty výpovedami diskurzu formované. Z citovanej práce Deleuzea a Guattariho je zasa zrejmé, že podobným spôsobom dochádza aj k subjektívácii. V záverečnej časti som sa na príklade Marshallovho čítania Foucaulta cez prizmu teórie rečových aktov usiloval poukázať na to, ako výpovede realizované v určitých inštitucionálnych podmienkach aktívne konštituuju identitu subjektov. Rád inštitúcie pritom zabezpečuje opakovanie výpovedí a tým i neustály proces konštrukcie. Práve tieto aspekty som považoval za zásadné pri pokuse o revíziu „dejín“ performativity ako priamočiareho pohybu od Austina k Derridovi až k Butlerovej.

Literatúra

- AURELIUS, E. H. – CHENGZHOU, H. – HELGASON, J. (2016): Performativity in Literature: The Lund – Nanjing Seminars. In: E. H. Aurelius – H. Chengzhou – J. Helgason (eds.): *Performativity in Literature*. Stockholm: KVHAA, 9 – 26.
- BENVENISTE, É. (1974): *Obščaja lingvistika*. Prel. Ju. N. Karaulovová et al. Moskva: Progress.
- BERTA, J. (2005): Rečové akty z aspektu filozoficko-lingvistického. In: *Filozofia*, 60 (8), 551 – 572.
- BUTLER, J. (2013): Svědomí z nás všech činí subjekty. Preložil J. Fulka. In: *Filosofický časopis*, 61 (2), 237 – 256.
- BUTLEROVÁ, J. (2016): *Závažná těla: O materialitě a diskursivních mezích „pohlaví“*. Preložil J. Fulka. Praha: Karolinum.
- CAVELL, S. (1995): *Philosophical Passages: Wittgenstein, Emerson, Austin, Derrida*. Oxford – Cambridge: Blackwell.
- CULLER, J. (2015): *Krátký úvod do literární teorie*. Preložil J. Bareš. Brno: Host.
- DELEUZE, G. (2003): *Foucault*. Prel. Č. Pelikán. Praha: Hermann a synové.
- DELEUZE, G. (2010): *Pusté ostrovy a jiné texty: texty a rozhovory 1953 – 1974*. Prel. M. Petříček a M. Marcelli. Praha: Herman a synové.
- DELEUZE, G. – GUATTARI, F. (2010): *Tisíc plošin*. Prel. M. Caruccio Caporale. Praha: Herrmann a synové.
- DERRIDA, J. (1986): Declaration of Independence. Preložili T. Keenan a T. Pepper. In: *New Political Science*, 7 (1), 7 – 15.
- DERRIDA, J. (1993): *Texty k dekonstrukci: práce z let 1967 – 1972*. Prel. M. Petříček. Bratislava: Archa.
- DERRIDA, J. (2002): *Síla zákona: Mystický základ autority*. Prel. M. Petříček. Praha: Oikoymenh.
- DOUGLAS, T. (1996): It's Not What You Say, It's That You Say It: Speech, Performance, and Sense in Austin and Deleuze. In: *Philosophy & Rhetoric*, 29 (4), 359 – 368.
- DREYFUS, H. L. – RABINOW, P. (2002): *Michel Foucault: Za hranicemi strukturalismu a hermeneutiky*. Prel. J. Hasala a kol. Praha: Hermann a synové.

- FELMAN, S. (2003): *The Scandal of The Speaking Body: Don Juan with J. L. Austin, or Seduction in Two Languages*. Prel. C. Porter. Stanford: Stanford University Press.
- FISH, S. (2004): *S úctou věnuje autor*. Prel. P. A. Bílek. Brno: Ústav pro českou literaturu AV ČR
- FIŠEROVÁ, M. (2018): Písemní akt. Derrida a Searle o parazitické performativě. In: *Filozofia*, 73 (1), 63 – 74.
- FOUCAULT, M. (1991): Prečo študovať moc: otázka subjektu. Preložil M. Marcelli. In: E. Gál a M. Marcelli (eds.): *Za zrkadlom moderny*. Bratislava: Archa, 42 – 52.
- FOUCAULT, M. (2002): *Archeologie věděni*. Prel. Č. Pelikán. Praha: Hermann a synové.
- FOUCAULT, M. (2006): *Rád diskurzu*. Prel. M. Marcelli. Bratislava: Agora.
- FRANK, M. (2000): *Co je neostrukturalismus?* Prel. M. Petříček. Praha: SOFIS.
- GUSTAFFSON, M. (2011): Introduction: Inheriting Austin. In: M. Gustaffson – R. Sørli (eds.): *The Philosophy of J. L. Austin*. Oxford: Oxford University Press, 1 – 31.
- CHARVÁT, M. (2016): *Gilles Deleuze: asignifikantní sémiotika*. Praha: Togga
- LOXLEY, J. (2007): *Performativity*. London – New York: Routledge.
- LYOTARD, J.-F. (1993): *O postmodernismu: Postmoderno vysvětlované dětem. Postmoderní situace*. Prel. J. Pechar. Praha: Filozofický ústav AV ČR.
- MARCELLI, M. (1995): *Foucault alebo stať sa iným*. Bratislava: Archa.
- MARSHALL, J. D. (1999): Performativity: Lyotard and Foucault Through Searle and Austin. In: *Studies in Philosophy and Education*, 18 (5), 309 – 317.
- MARVAN, T. (2010): *Otázka významu: Cesty analytické filozofie jazyka*. Praha: Togga.
- MATONOHA, J. (2010): Pasti performativity: dělat, jako by se nic nedělo. In: O. Sládek (ed.): *Performance – performativita*. Praha: Ústav pro českou literaturu, 21 – 34.
- MATONOHA, J. A KOL. (2017): *Za (de)konstruktivismem: Kritické koncepty (post) poststrukturální literární a kulturní teorie*. Praha: Academia.
- PRÁŠEK, P. (2018): *Člověk v šíleném dění světa: Filozofie Gillesa Deleuze*. Praha: Karolinum.
- SCHECHNER, R. (2013): *Performance Studies: An Introduction*. London – New York: Routledge.

Mgr. Jakub Kapičiak

Univerzita Karlova

Filozofická fakulta

Ústav východoevropských studií

Nám. Jana Palacha 2

116 38 Praha 1

Česká republika

kap.jakub@gmail.com